

Hkkst for j .ke~

भारतं विभिन्नतायां एकतायाः देशोऽस्ति । भारते भाषासु, भूस्थानेषु, जलवायौ, धर्मेषु एवं संस्कृतौ विभिन्नता अस्ति । एवं प्रकारेण भोजनेष्वपि विभिन्नतास्ति । भोजनस्यापि विभिन्नसंस्कृतिनां विभिन्नताः स्वीकृत्य निर्माणं भवति । अस्य अनेकानां धर्माणां संस्कृतिनां च अनुसारेण निर्माणं भवति । भोजनस्य विवाहे, जन्मोत्सवे, धार्मिकायोजने, पूजास्थलेषु, सम्मेलने च महत्त्वं वर्तते । वयं यदापि स्वपरिवारेण सह तथा मित्रैः सह मिलामः तदा तान् भोजनस्य निमन्त्रणं यच्छामः । अनेकासु संस्कृतिषु अनेकविधानां भोजनानां निर्माणं भवति । एतत् भोजनं कस्मिन्पि क्षेत्रे प्राप्तसामग्र्याः आधारे निर्मितं भवति ।

भोजनपचनानन्तरं यदा व्यक्तिः तस्य पार्श्वे भोजनार्थं गच्छति तदा तं भोजनपरिवेषणं कथ्यते ।

भोजनपरिवेषणस्य विधिः तथा संस्कृतिः विभिन्नेषु क्षेत्रेषु भिन्ना भिन्ना भवति । अतः एतत् ज्ञानम् आवश्यकम् अस्ति यत् वयं कथं स्व अतिथिभ्यः भोजनं परिवेशितुं शक्नुमः । उदाहरणार्थं भारतस्य दक्षिणे तथा पूर्वे राज्येषु ओदनं मुख्यभोजनपदार्थम् अस्ति । एवमेव उत्तरभारते रोटिका मुख्यभोज्यमस्ति ।

अनेन कारणेन एतेषु क्षेत्रेषु अन्नस्योपजम् अधिकं भवति । तण्डुलं तथा तण्डुलनिर्मितपदार्थानां तथा रोटिकायाः अपेक्षा भिन्नरूपेण परिवेषणं भवति । भारतस्य भोजनपदार्थानि मरीचिका-उपस्कारेभ्यः ज्ञायन्ते । सम्पूर्णभारते उपस्काराणां प्रयोगः भोजनं स्वादिष्टकरणार्थं क्रियते । पक्वान्नं सुरक्षितं कृत्वा कस्मै अपि प्रदीयते । पूर्वतनवर्षेषु निबद्धभोजनस्य प्रचलनम् अवर्धत । खाद्यपदार्थोद्योगः लाभाय तथा व्यवसायाय बहुसम्यगुद्योगो वर्तते ।

प्रारम्भिकभारते भोजनं भूम्यां अथवा लघूत्पीठीकायाम् उपविश्य क्रियते स्म । अधिकतमं भोजनं हस्ताङ्गुलिभिः एव खाद्यते स्म ।

आगच्छन्तु ज्ञास्यामः यत् भोजनपरिवेशनं कथं महत्वपूर्णं वर्तते, भारतीयसंस्कृतेः तथा भारतीयपात्राणां प्रयोगैः वयं कथं सम्यक् भोजनपरिवेषणे कर्तुं शक्नुमः ।

mīś ; kfu

प्रस्तुतपाठं पठनान्तरं भवन्तः —

- भोजनपरिवेशनस्य महत्वं ज्ञास्यन्ति :
- विभिन्नप्रकाराणां भोजनपरिवेशनस्य व्याख्यां कर्तुं शक्यन्ति ;
- गृहस्य तथा बहिः स्थानस्य भोजनपरिवेशनस्य सुविधायाः वर्णनं कर्तुं शक्यन्ति ;
- प्रणालीबद्धरूपे भोजनं परिवेशयिष्यति ।

10-1 Hkkt ui fjośkue~

भोजनं निर्माणस्य तथा भोजनग्रहणस्य मध्ये यत् कार्यम् अस्ति तदस्ति भोजनपरिवेशनम् । अस्य महत्वपूर्णभूमिकाभवति यया भवन्तां पार्श्वे युक्तयः,

d{k & †

fVli .kh

संस्कृतिः, समूहः, तथा अन्यवस्तुनि आगच्छन्ति । भिन्न-भिन्नजातिनां भिन्नभिन्नाः भोजनपरिवेशनस्य विधयः भवन्ति । उदाहरणाय भारतीयातिथिनाङ्कृते प्रेमपूर्वकेण आदरेण भोजनपरिशनं अन्य सहायता च भवति ।

भोजनपरिशनम् अत्रापि निर्भरोऽस्ति यत् भोजनं कुत्रपरिविश्यते । उदाहरणार्थं – गृहे, आपणे, कार्यालये, भ्रमणस्थले तथा विद्यालये आदिषु ।

i kBkxr'k% ç' uk% 10-1

1. भोजनपरिवेशनं किं कथ्यते ?
2. भवतां गृहे कीदृशस्य भोजनस्य परिवेशनं भवति । उदाहरणसहितम् अवबोधयत ।

10-2 Hkkst ui fj oš kuL; çdkjk%

भोजनं सुरक्षितं कृत्वा एकस्मात् स्थानात् द्वितीये स्थाने प्रष्यते । अस्योदाहरणं मुंबईराज्ये ढासेवालाभोजनस्य तथा विद्यालयेषु मध्यांतरं भोजनस्य तथा उद्योगेषु व गृहेषु रात्रिभोजनस्य परिवेशनं भवति ।

i kUFk' kkyk; ka Hkkst ui fj oš kue~

पान्थशालायां पाकशालायाः भोजनपरिवेशने ट्राली तथा पार्श्वोत्पीठिकायाः प्रयोगो भवति । भोजनस्य परिवेशनं जनेभ्यः भवति अथवा आत्मनाय भवति । अस्यकृते भोजनं दीर्घपात्रेषु तेषां समक्षे भवति यं ते आवश्यकानुसारं स्वपात्रेषु स्थापयन्ति । पान्थशालायां अतिथयः परिवारसहितं उत्पीठिकायाम् उपविशन्ति तथा पान्थशालायाः कर्मचारिणः भोजनं परिवेशयन्ति । पान्थशालायां भोजनं भोजनशूच्यां आत्मना एव चयनकरणं भवति । एतत् भोजनं अतिथिभ्यः

सुव्यवस्थितरूपेण परिविश्यते । अत्र आगन्तुकाः स्वयं तथा अतिथयः कर्मचारिभिः भोजनं परिवेशितुं शक्यन्ते । यदा भोजनं उन्नतोत्पीठिकायां स्थाप्यते तं सः (Buffet) व्यवस्था कथ्यते ।

चित्रा 10.1 पान्थशालायां भोजनपरिवेशनम्

बैफेट तद् भोजनं अस्ति यत् उत्पीठिकायां स्थाप्यते यं अतिथयः आवश्यकतानुसारं भोजनं परिवेशयन्ति ।

xgs Hkkst ui fjoš kuEk~

भारतीयगृहेषु महिलाः तथा पुरुषेभ्यः बालकेभ्यः भोजनं परिवेशयन्ति । गृहेषु भोजनं यथा वर्णितमस्ति तथा भूम्यां तथा उत्पीठिकायां खाद्यते । अनेकाः भारतीयपरिवाराः चमसैः छुरिभिः इत्यादीनां प्रयोगैः अपि भोजनं कुर्वन्ति । अन्येगृहेषु हस्तेनापि भोजनं क्रियते । भोजने प्रयुक्तपात्राणि (बनजसमतल) भोजनकर्तुः प्रकृतौ निर्भरं करोतु । भारतीयभोजनं अनेकाकारयुक्तं स्वादयुक्तं तथा निर्माणयुक्तम् आधारितम् भवति । अस्य कृते अङ्गुलिनां प्रयोगैः अपि भोजनं क्रियते । अधिकतमं भोजनस्य स्वादं सुगंधेन दर्शनेन वर्धते ।

d{k & †

fVli .kh

यदा कोऽपि जनः भूम्यां उपविशति तदा भोजनं पत्रस्थालिकां इत्यादिषु परिवेशितुं भवति । तथा बहुषु स्थानेषु लम्बाकारयुक्तायाः उत्पीठिकायाः अपि प्रयोगो भवति ।

चित्रम् 10.2 गृहे भोजनपरिवेशनम्

e†Ukdk; k% i k=s Hkkst ua i fj os' kue~

वयं जानीमः यत् अस्माकं पूर्वजाः मृत्तिकायाः पात्रेषु भोजनं निर्मान्ति यतोहि तस्मिन् समये प्लास्टिक,स्टिल,तथा एलुमीनियम एतेषां धातुनां अविष्कारः न अभवत् । विज्ञानेनापि एवं सिद्धयते यत् मृत्तिकायाः पात्रेषु भोजननिर्माणं तथा भक्षणं स्वास्थ्यवर्धकं एवं पौष्टिकं भवति । अनेन विपरीतानि अन्यापि तत्वानि भोजनेषु न मिलन्ति । मृत्तिकायाः पात्रेषु प्रकृतिः क्षारीया भवति । अतः अम्लीयभोजनेन सह मिलित्वा समतुल्यं करोतु । एतादृशानि पात्राणि तरलपदार्थान् उष्णप्रदेष्वपि शीतलं करोति । लघुपात्राणां प्रयोगः दधि तथा पयोहिमं निर्माणार्थं तथा भोजनपरिवेसनार्थं भवति । मृत्तिकायाः पात्राणि वातावरणस्य हानिं न कुर्वन्ति एतेषां प्रयोगः चायपानं तथा जलं परिवेशे क्रियते ।

i =kf .k

पत्राणां प्रयोगः पुरातनकाले भोजनपरिवेसने भवति स्म । नूतनानां पत्राणां स्थालिकावत् भोजनपरिवेशने प्रयोगं भवति स्म । एतत् प्रचलनं भारतस्य दक्षिणेषु क्षेत्रेषु तथा पश्चिमक्षेत्रेषु सम्प्रति अपि प्राप्यते । दक्षिणभारतीयाः सरलोपभ्यमानेषु कदलीपत्रेषु भोजनं परिवेशयन्ति स्म । एतानि सामान्यपत्राकाराणाम् अपेक्षा दीर्घतमः तथा स्थूलतमाः भवन्ति । एतानि स्थालिकायाः रूपे प्रयुक्ताः भवितुं शक्नुवन्ति ।

चित्रम् 10.3 पत्तलम्

उत्तरभारते पत्रस्थालिकानां प्रयोगः प्रसादप्रदाने भवति । एषा पत्रस्थालिका शुष्कपत्रैः निर्मिता भवति । एवमपि महत्वपूर्णमस्ति यत् कदलीवृक्षस्य पत्राणि उत्तरभारतस्यापेक्षा दक्षिणभारते अधिकानि सन्ति । सम्प्रति 'थर्मोकोल अथवा प्लास्टिक' निर्मिताः स्थालिकाः उपलब्धाः सन्ति । एताः अस्माकं वातावरणाय सुरक्षिताः न सन्ति । एतानि पदार्थानि जैवनिम्नकरणानि (Biodegradable) न कुर्वन्ति ।

कानिचन सामान्यपत्राणि येषां प्रयोगः भोजनपरिवेशने क्रियते तानि निम्नलिखितानि सन्ति –

d{k & †

fVli .kh

चित्रम् 10.4 दोना इति

प्लाटेनपत्राणि, बस्टर्डटीकपत्राणि, रिनिकममक्यूनिमपत्राणि, कैलट्रोपिसपत्राणि, कैसटरपत्राणि, सीहीटमिल्कीसैपपत्राणि, लोट्सपत्राणि, डाहितानस्क्रीयूपाइनपत्राणि, स्टीरियो, स्वरपमसावोलिंगपत्राणि इत्यादयः ।

dnyhi = \$kq Hkkst ui fjoš k. ke~

कदलीपत्रेषु भोजनं अनेकाः संस्कृतयः अनेकधा कुर्वन्ति । कदलीपत्राणां प्रयोगः एवं क्रियते यत् तस्य दीर्घतमो भागः दक्षिणभागे भवेत् न्यूनप्रयुक्तानां वस्तूनां प्रयोगः वामे भवति यथा – द्विदलं, ओदनं, दधि, सन्धितम्, इत्यादिनि वस्तूनि दक्षिणे स्थाप्यते ।

चित्रम् 10.4 कदलीपत्रेषु भोजनपरिवेशणम्

तेलितानि पदार्थानि यथा शाकं पत्रस्योपरि स्थाप्यते तथा शुष्कपदार्थानि यथा तण्डुलः एवं पर्पटः अधः स्थाप्यते ।

Lfkfydk; ka Hkkst ui fj os kuL; fof/k%

चित्रा 10.5 स्थालिकायां भोजनपरिवेशनस्य

स्थालिकायां भोजनपरिवेशनं वामतः प्रारम्भः भवति तथा दक्षिणपर्यन्तं भवति । प्रायः स्थालिकायाम् अल्पप्रयुक्तानि वस्तुनि यथा लवणं, निबुकम्, अवलेहः, दाधेयम्, तथा सन्धितम् वामे सुष्कशाकं मध्ये ओदनं तथा तत्सम्बन्धितानि भोज्यपदार्थानि भवन्ति । तैलीयपदार्थानां कटोरीषु परिवेशनं भवति ।

fo | ky; \$kq ckydku~ Hkkst ui fj os kue~

विद्यालये मध्यान्तरभोजनस्य प्रबन्धं भवति । एतत् भोजनं प्रातः विद्यालये निर्मितं भवति । अस्मिन् भोजने द्विदलम्, ओदनम्, चणकः तथा शष्कुल्यः, आलुकानि इत्यादयः बालकान् कटे उपावेश्य परिवेश्यते । भोजनपरिवेशकः जनः भोजनं तेषां पाथेये आवश्यकानुसारं स्थापयति ।

d{k & †

fVli .kh

10-3 Hkkst ui fjoŝ kus ç; ðäçkphuHkj rh; i k=kf.k

fi f'Vf'kyk| çYue~& एकः गोलाकारः दृढतमः पात्रं भवति एतत् काष्ठेन, मार्बलशिलया अथवा प्लास्टिकादिभिः निर्मितं भवति । एतत् गोलाकारयुक्तेन बेल्लनेन (Rolling pin) सह प्रयुक्तो भवति । बेल्लनम् आर्द्रचूर्णं गोलाकारं करणार्थं पिष्टशिलया सहायतया तथैव परिवर्तितं करोति । बेल्लनं अधिकाधिकं काष्ठेन निर्मितं भवति तथा अनेकाकारेषु भवति ।

चित्रम् 10.6 पिष्टशिला, बेल्लनम्

rflrdk & एतत् गोलाकारं पात्रम् अस्ति, यस्य प्रयोगः रोटिकायाः निर्माणे भवति । एतत् चिक्कणतायुक्तमृत्तिकया, एल्युमीनियम, आयस्कः इत्यादीनां निर्मितं भवति । वयं तप्तिकायां चित्रापूपः, प्ररोटिकां निर्मातुं शक्यते । तप्तिका स्थूलतलस्य लोहस्य निर्मिता भवति । तप्तिकाः अनेकाकारयुक्ताः भारे सामग्रीभिः निर्मिताः भवन्ति । अद्यत्वे 'नॉन-स्टिच' तप्तिकाः अपि उपलब्धाः सन्ति येषु भोजनं संश्लिष्टं न भवति ।

चित्रम् 10.7 डेकचीपात्रम्

Mdphi k=Ek~ & क्वथिकरणे तरलयुक्तशाकनिर्माणे प्रयुक्तं भवति । एतत् ताम्रस्य कांसस्य तथा एल्युमीनियम इत्यादिभिः निर्मिताः भवन्ति । अस्य पात्रस्याकारकारणेन भोजनपदार्थानि समानतापं प्राप्नुवन्ति ।

fVli .kh

चित्रम् 10.8 छिद्रदर्वी

fNænohZ & एषा छिद्रयुक्ता भवति येन भोजनपदार्थेभ्यः तैलं तथा घृतं पृथक् भवति । एषा गहनतलने तथा भोजनपरिवेशने प्रयुक्ता भवति । एषा अधिकतरं स्टील, आयस्कः, एल्युमीनियम तथा कांसः इत्यादिपात्रैः निर्मिताः भवन्ति ।

Hkk"VEk~& अधिकतः तण्डूलान् पचनाय अस्य पात्रस्य प्रयोगो भवति । एतत् चिक्कणमृत्तिकया, स्टील, आयस्कः, एल्युमीनियम इत्यादिभिः निर्मितः भवति । डेकचीपात्रवत् अस्याकारं भोजनपचने सहायं करोति । अस्मिन् भोजनं शीघ्रं

चित्रा 10.9 भ्राष्ट्रम्

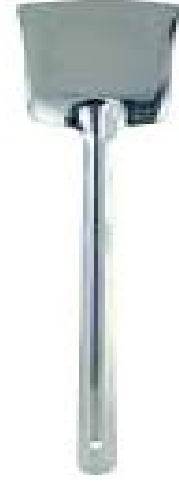
d{k & †

fVli .kh

पच्यते । पोषकतत्त्वेभ्यः तथा स्वादाय मृत्तिकायाः पात्राणि बहु सम्यक् भवन्ति । एतेषु विविधप्रकाराणां भोजनानां निर्माणं भवितुं शक्यते । शनैः भोजनं पचनेन एतत् पात्रं भोजनस्य गुणवत्तायाः स्वादं वर्धयन्ति । एतेषु पोषकतत्वानां स्तरमपि संतुलितं भवति ।

I enohz & एषा अपि धातोः चमसः भवति । एषा समाकृतौ भवति । अस्य कमपि भञ्जनार्थं प्रयोगो भवति तथा भञ्जनसमये भोजनपदार्थं परिवर्तनाय अस्य प्रयोगो भवति । एष'स्टील', आयस्कः, काष्ठः 'एल्युमीनियम' इत्यादिभिः निर्मिता भवति, सिल्काल युक्तायाः अस्याः प्रयोगः नॉनस्टिकपात्रेषु भवति ।

चित्रम् 10.10 समदर्वी

I Und k% ¼peVk½ & एत् धातुनिर्मितं भोजनोपकरणं वर्तते यस्यप्रयोगः पाकशालायां पात्रं धारणार्थं क्रियते । उदाहरणाय तापे रोटिकां धमनार्थं क्रियते कमपि धारकहीनं लघु तथा उष्णपात्रं धारणाय अस्य प्रयोगो भवति ।

चित्रम् 10.11 सन्दंशः

f'kyki êa rFkk f'kykoVde- & एतत् शिलया निर्मितं भोजनोपकरणमस्ति अस्य उपस्कराणां चूर्ण करणे तथा अवलेहनिर्माणे प्रयोगो भवति ।

fVli .kh

चित्रम् 10.12 शिलापट्टं तथा शिलावटकम्

'kkddrjh & बंगालप्रदेशस्य प्रसिद्धं शाककर्तरी भोजनोपकरणम् अस्ति अस्यप्रयोगः शाककर्तने भवति । अस्याग्रभागो क्षुरपत्रवत् भवति तथा शाककर्तने अस्य प्रयोगो भवति ।

चित्रा 10.13 शाककर्तरी

d{k & †

fVli .kh

I eHk"Ve~1d<kb71& अस्यप्रयोगः तलनार्थम् अधिकं भवति एतत् आयस्केन तथा 'एल्युमीनियम' धातुभिः निर्मितम् अस्ति । अस्याधिकः प्रयोगः शुष्कशाकं निर्माणार्थं भवति अस्मिन् शाकस्य सरलतया चालनं भवति ।

चित्रम् 10.14 समभ्राष्ट्रम्

noh & अस्य प्रयोगः – ओदनं, शाकं इत्यादीनां परिवेशने भवति । अस्याकारः चमसः रूपे क्रियते । एषा किञ्चित् गाम्भीर्ययुक्ता भवति । एषा आयस्केन, स्टील, आयस्कः, एल्युमीनियम इत्यादिभिः निर्मिता भवति ।

चित्रम् 10.15 दर्वी

i kBkxrk% ç' uk% 10-2

1. भवन्तः शिलावट्टकस्य प्रयोगं कथं करिष्यन्ति ?
2. समभ्राष्ट्रस्य तथा 'वोक' प्रयोगः कथं भवति ? वर्णयत ।
3. तेषां पात्राणां चित्राणि निर्मातुं येषां प्रयोगः भवन्तः गृहे आलुकं तथा शष्कुलीं निर्माणार्थं करिष्यन्ति ।

HkoUr% fda f' kf{kroUr%

- भोजनपरिवेशनस्य महत्वम्
- विभिन्नप्रकारस्य भोजनसेवाः
- गृहे तथा बहिः भोजनपरिवेशनम्
- अनेकानि पुरातनानि पात्राणि येषां भोजने प्रयोगं भवति ।
- प्रणालीबद्धं भोजनपरिवेशनम्

i kBkUr% ç' uk%

1. भोजनपरिवेशनस्य व्याख्यां कुरुत ।
2. भोजनपरिवेशनस्य विभिन्नप्रकाराणां नामानि लिखत ।
3. गृहे तथा पान्थशालायां भोजनपरिवेशने अंतरं वदत ।
4. कानिचन विभिन्न पुरातपात्राणां नामानि लिखत ।
5. पुरातनानां पात्राणां नवीनस्वरूपस्य व्याख्यां कुर्वन् चित्राणि निर्मात ।

d{k & †

fVli .kh

6. तानि कारणानि वदत यैः मृत्तिकायाः पात्राणि जलभरणाय उपयुक्तानि भवन्ति ।
7. भोजनं पचनार्थं भ्राष्ट्रस्य – हांडीः प्रयोगः कथं क्रियते ?

mÜkj ekyk

10-1

1. भोजनपरिवेशनम् पचने तथा खादनस्य मध्यस्तरं वर्तते । एतत् महत्वपूर्णभूमिकाः यथा भवतां संस्काराः सभ्यता तथा संस्कृतिं दर्शयति । अनेन कस्यापि व्यक्तेः अथवा समूहस्य परिचयं भवति ।
2. नैकप्रकारेण भोजनपरिवेशनस्य आधारं भोजनस्य प्रकरोपरि तथा स्थानोपरि निर्भरं करोति । भोजनस्य निबद्धं कृत्वा पान्थशालायां तथा गृहेषु परिवेशनं भवति ।

10-2

1. उपस्कारान् तथा अवलेहं पिष्टार्थम् ।
2. भञ्जनार्थं समभ्राष्ट्रस्य प्रयोगः
3. समभ्राष्ट्रं तथा 'वोक'